

ઘોરણી : 11

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 11

આર્થિક વિચારો

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો.

(1) વિશ્વ મહામંદી સમયે ખર્ચ, આવક અને રોજગારી અંગે સમગ્રલક્ષી આર્થિક વિચારો રજૂ કરનાર....

(A) એડસ્મિથ

(C) પ્રો. કેઇન્સ

(B) પ્રો. માર્શિલ

(D) રેબિન્સ

(2) ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર અંગે રજુ થયેલા વિચારોમાં કયા ગ્રંથનું અગ્રસ્થાન છે ?

(A) મનુસ્મૃતિ

(C) શુક્લનીતિ

(B) કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

(D) રામાયણ

(3) કૌટિલ્યએ રાજ્યની આવકના મુખ્ય કેટલા સોત દર્શાવ્યા છે ?

(A) સાત

(C) નવ

(B) પાંચ

(D) આठ

(4) “અન ટુ ધ લાસ્ટ” પુસ્તકના લેખક કોણ છે ?

- (A) થોરો
- (C) ટોલ્સટોય

(B) રસ્કિન

(D) ગાંધીજી

(5) ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત કોણે રજૂ કર્યો ?

- (A) કૌટિલ્ય
- (C) ગાંધીજી

(B) પંડિત દીનદયાળ

(D) કેઇન્સ

(6) શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિના સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાજે કયો
સિદ્ધાંત અપનાવવા કહ્યું છે ?

(A) દરેક વ્યક્તિને કામ

(C) દરેક વ્યક્તિને આરામ

(B) દરેક વ્યક્તિને અનાજ

(D) દરેક વ્યક્તિને મકાન

(7) “એકાત્મ માનવવાદ”ના પુરસ્કર્તા....

(A) ગાંધીજી

(C) ક્રૈટિલ્ય

(B) પંડિત દીનદયાજ

(D) પ્રો. માર્શિલ

પ્રશ્ન : 2 નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો .

(1) કયા ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત આર્થિક વિચારો રજૂ થયા છે ?

➤ મહાભારતના શાંતિપર્વ, મનુસ્મૃતિ, શુદ્ધનીતિ અને કામંદકીય નીતિસાર જેવા ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત આર્થિક વિચારો રજૂ થયા છે.

(2) શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ “કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું પ્રકાશન કોણે અને ક્યારે કર્યું ?

➤ પંડિત શ્યામ શાસ્ત્રીએ શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ ગ્રંથનું પ્રકાશન ઈ. સ. 1909માં કર્યું.

(3) કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ જણાવો.

➤ કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્ર એટલે “મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે. મનુષ્યના વસવાટવાળી ભૂમિ અર્થ છે. તેથી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાયો દર્શાવતું શાસ્ત્ર.”

(4) કૌટિલ્યના મતે બાહ્ય શુલ્કનો અર્થ જણાવો.

➤ કૌટિલ્યના મતે બાહ્ય શુલ્ક એટલે “પોતાના દેશમાં ઉત્પજ્ઞ થતી વस્તુ પર લેવામાં આવતો કર.”

(5) થોરોના વિચારમાંથી ગાંધીજીએ કયા વિચારો અપનાવ્યા ?

➤ થોરોના વિચારમાંથી ગાંધીજીએ 'સાંકું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર' તથા 'સ્વૈચ્છિક ગરીબી'ના વિચારો અપનાવ્યા.

(6) ગાંધીજીના મતે 'સર્વોદય'નો અર્થ જણાવો.

➤ ગાંધીજીના મતે 'સર્વોદય' એટલે 'સર્વનો ઉદય'.

(7) ભારતમાં આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે પંડિત દીનદયાળ ત્રીજા વિકલ્પરૂપે કઈ નીતિ સૂચવી છે ?

➤ ભારતમાં આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે પંડિત દીનદયાળ ત્રીજા વિકલ્પરૂપે 'એકાત્મ અર્થનીતિ' સૂચવી છે.

(8) પંડિત દીનદયાળના મતે ભારતમાં ઉત્પાદનની કઈ પદ્ધતિ વધારે
અનુકૂળ છે ?

➤ પંડિત દીનદયાળના મતે ભારતમાં શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ વધારે
અનુકૂળ છે.

પ્રશ્ન : 3 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના સમયે રાજીએ કઈ-કઈ બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ?

➤ જનપદની સ્થાપના સમયે રાજીએ પ્રજા અને રાજ્યના વિકાસ માટે અનુકૂળ માર્ગખાકીય સુવિધાઓનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. રાજ્યમાં એતી અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. દેવાલય અને ધર્મશાળાનું નિર્માણ કરવા માટે મદ્દ કરવી જોઈએ.

(2) કૌટિલ્યના મતે શહેરોનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?

➤ કૌટિલ્યના મતે શહેરોના વિકાસ માટે નીચેની સગવડો વધારવી જોઈએ :

(1) વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહારની સગવડો વધારવી, જેથી ઉદ્યોગના

વિકાસ માટે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય.

(2) ઉદ્યોગોના ઉત્પાદિત માલ-સામાનના વેચાણ માટે બજારની સગવડો પૂરી પાડવી.

(3) “ગાંધીવાદ જેવો કોઈ વાદ નથી.” સમજાવો.

➤ ગાંધીજીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવન અંગેના સામાન્ય દર્શનને ‘ગાંધીવાદ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ તેમના

વિચારોમાં કોઈ નવું તત્ત્વ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે, તેવો તેમનો કોઈ દાવો નથી. તેમણે તો માત્ર શાશ્વત સત્યો દર્શાવીને તેને નિત્ય જીવનના પ્રશ્નોમાં લાગુ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

- આમ, ગાંધીજીએ પોતાના વિચારોને કોઈ ચોક્કસ 'વાદ'ના માળખામાં મૂકવાનું યોગ્ય ગણેલ નથી. તેથી તેમના જ શબ્દોમાં 'ગાંધીવાદ' જેવો કોઈ 'વાદ' છે જ નહિ.
- (4) પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયનો જન્મ 25 સપ્ટેમ્બર, 1916ના રોજ થયો હતો. તેમનું જીવન સાંદ્ર, વ્યક્તિત્વ સરળ હતું. તેઓ આંખોમાં અનોખી ચમક ધરાવતા પ્રભાવશાળી સજ્જન હતા.

તેઓ 52 વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ સમયગાળા દરમિયાન દેશના સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ માટેના પોતાના આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમણે રજૂ કરેલ કૃતિઓ છે : એકાત્મ માનવવાદ, રાષ્ટ્રજીવનની દિશા, રાષ્ટ્રચિંતન, ભારતીય અર્થનીતિ, વિકાસની એક દિશા, પોલિટિકલ ડાયરી, પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાઓનું વિશ્લેષણ. રાજકીય, સામાજિક, સંગઠન, પત્રકારત્વ વગેરે ક્ષેત્રે તેમની આગાવી કાર્યપ્રણાલી હતી. તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજજીવન તથા સાહિત્યના વિષયમાં તેમના વિચારો આગાવી પ્રતિભાવાળા હતા.

પ્રશ્ન : 4 નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો.

- (1) “ગાંધીજી સાદગી અને અપરિગ્રહ વ્રતના હિમાયતી હતા.” સમજાવો.
- ગાંધીજી જરૂરિયાતથી વધારે ન વાપરવું અને ન રાખવું તેના એઠ આગ્રહી હતા. જરૂરિયાતો મર્યાદિત રાખવાથી સંતોષ અને સુખ વધુ મળી શકે છે, તેમ ગાંધીજી માનતા હતા. ગાંધીજી હંમેશાં ‘સાંકું જીવન અને ઉન્નત વિચાર’ના હિમાયતી હતા અને તેનું આચરણ કરતા હતા. સાદગીપૂર્ણ જીવન દ્વારા સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે છે, તેવો ગાંધીજીનો મત હતો.
- આમ, “ગાંધીજી સાદગી અને અપરિગ્રહ વ્રતના હિમાયતી છે.” તેમ કહી શકાય.

(2) પંડિત દીનદયાળના મતે આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે સંયમિત
ઉપભોગની નીતિ યોગ્ય છે. વિગતે સમજવો.

- નવી ઉદ્ઘવતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે નવાં નવાં સાધનો અને
પદ્ધતિઓ કામે લગાડાય છે. જેથી અનેક નવી સમસ્યાઓ ઉભી થયા કરે
છે. તેથી પંડિત દીનદયાળ જણાવે છે કે, આપણી અર્થવ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ
અમર્યાદિત ઉપભોગ નહીં પણ સંયમિત ઉપભોગ હોવો જોઈએ. વિકસિત
મૂડીવાદી દેશોમાં આજે કાચા માલની અપૂર્તતા, ખનિજ તેલના વધતા
ભાવો, કુગાવાની સમસ્યા, શસ્ત્રદોડ, માનસિક તણાવ, નીચી ગુણવત્તા
તેમજ પર્યાવરણીય સમસ્યા જેવા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે. તેમાંથી

બહાર નીકળવા માટે સંયમિત ઉપલોગની નીતિ અપનાવવી જરૂરી છે.
ભારતમાં લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચે લઈ જવા માટે ઉત્પાદન વધારવું પડે
અને વધેલા ઉત્પાદનનું યોગ્ય વિતરણ થાય તે પણ જરૂરી છે. આ માટે
પંડિત દીનદયાળ સંયમિત ઉપલોગની નીતિ અપનાવવાનું જરૂરાવે છે.
આમ, જરૂરિયાતોને કારણે ઉપસ્થિત થતી આર્થિક સમસ્યાઓના
નિરાકરણ માટે સંયમિત ઉપલોગની નીતિ યોગ્ય છે.

(3) સંપત્તિની માલિકી સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના વિચારો
જરૂરાવો.

➤ સંપત્તિના ઉપયોગના સંદર્ભમાં તેની માલિકીનો પ્રશ્ન ખૂબ જ મહત્વનો છે.

મૂડીવાદમાં વ્યક્તિને તેની સંપત્તિ ઉપર નિરંકુશ અધિકાર હોય છે, જ્યારે સમાજવાદમાં ખાનગી સંપત્તિને કોઈ સ્થાન નથી. સંપત્તિની માલિકી સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયે એવો વિચાર રજૂ કર્યો કે, ખાનગી સંપત્તિ સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત કરવી યોગ્ય નથી, પરંતુ વ્યક્તિ અને સમાજની જરૂરિયાતો તથા જીવનમૂલ્યોને આધારે સંપત્તિની મર્યાદા નક્કી કરવી જોઈએ. પંડિત દીનદયાળના મતે સંપત્તિની માલિકીની મર્યાદા એવી રીતે નક્કી કરવી જોઈએ કે જેથી સંપત્તિના પ્રભાવ અને સંપત્તિનો અભાવ માનવીના અધઃપતનનું કારણ ન બને.

પ્રશ્ન : 5 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વેક જવાબ આપો.

(1) રાજકોષ અને કરનીતિ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો વિગતે સમજાવો.

➤ રાજકોષ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો : રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સુરક્ષા માટે રાજકોષ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યનું સંગઠન, સમૃદ્ધિ, સ્થિરતા અને સંચાલન રાજકોષ ઉપર જ નિર્ભર છે. કૌટિલ્ય દરેક પરિસ્થિતિમાં રાજકોષ વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવાનું સૂચન કર્યું છે. કૌટિલ્ય રાજ્યની આવક માટેના સાત સોત દર્શાવ્યા છે : (1) નગાર, (2) ગ્રામ, (3) સિંચાઈ, (4) ખાણા, (5) જંગલ, (6) પશુપાલન અને (7) વેપાર-વાણિજ્ય.

- રાજએ વર્ષમાં એક જ વખત કર ઉધરાવી રાજ કોષ વધારવો જોઈએ.
કર ઉધરાવવા માટે પ્રજા પર કોઈ બળજબરી નહીં કરવા જણાવ્યું છે. દુષ્કાળ
અને અતિવૃદ્ધિ જેવી કુદરતી આપત્તિવાળા વિસ્તારમાં સખતાઈ ન કરવી તેમ
જણાવે છે. કૌટિલ્ય રાજકોષ વધારવા સાર્વજનિક સંપત્તિ, કિંમતી ભેટ,
ઇનામ, દંડ, વેપારવૃદ્ધિ અને વિપુલ ધાન્ય ઉત્પાદન કરવા જેવા ઉપાયો
સૂચવ્યા છે.
- વસ્તુ સ્વરૂપે મળતા રાજકોષનો સંગ્રહ કરવા ગોદામોની વ્યવસ્થા
કરવી અને આ રાજકોષનો ઉપયોગ રાજ્યનાં કલ્યાણ-કાર્યો માટે
કરવો.

- કોટિલ્ય અનાજ પકવતા ઘેરૂનો પાસેથી ઉત્પાદનનો ચોથો ભાગ,
કપાસ, ઊન, રેશમ, લાખ અને દવાઓ જેવી વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો
અડધો ભાગ કર પેટે લેવાની સ્પષ્ટતા કરી છે. અન્ય વ્યવસાય
માટે પણ કરી લેવાના નિયમો સૂચવ્યા છે.
- કરનીતિ અંગેના કોટિલ્યના વિચારો : કરવેરા અંગેના કોટિલ્યના સિદ્ધાંતોમાં
રાજા માટે કરવેરાની મર્યાદિ, ટ્રંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની કરનીતિની
સ્પષ્ટતા, આકસ્મિક સંજોગોમાં વેરાના ઊંચા દરની જોગવાઈ વગેરે જોવા
મળે છે. રાજાએ પ્રજાની શક્તિ અને સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કર લેવો
જોઈએ. કર ઉધરાવવાની રીત ઓછી ખર્ચાળ અને સરળ હોવી જોઈએ,

તેમજ પ્રજા પર ભારતુપ પણ ના હોવી જોઈએ. કરનીતિના સંદર્ભમાં કોટિલ્ય
નીચેના નિયમો રજૂ કર્યા છે :

1. ભૂમિ કર : જમીનનો પ્રકાર, જમીનની ઉત્પાદકતા, ખેત-ઉત્પાદનનું
સ્વરૂપ, સિંચાઈનો પ્રકાર અને સગવડ વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લઈ ભૂમિકર
નક્કી કરવાના નિયમો કોટિલ્ય આપ્યા છે. કોટિલ્ય ઘેરૂનોને ખેત-ઉત્પાદન
વધારવા માટે કરમાં છૂટ આપવા રાજ્યને હિમાયત કરી છે.

2. આયાત-નિકાસ કર : આયાત-નિકાસ કર. સંદર્ભમાં કોટિલ્ય વસ્તુઓને
ત્રણ ભાગમાં વહેંચી કરનીતિ સૂચવી છે :

(A) બાધ્ય શુલ્ક (કર) : પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ પર લેવાતા કરને
બાધ્ય શુલ્ક કહે છે.

(B) આભ્યન્તર શુલ્ક (કર) : રાજ્ય કે રાજ્યધાનીમાં ઉત્પન્ન થતી વस્તુ પર લેવાતા કરને આભ્યન્તર શુલ્ક કહે છે.

(C) આતિથ્ય શુલ્ક (કર) : વિદેશમાંથી આયાત થતી વસ્તુ પર લેવાતા કરને આતિથ્ય શુલ્ક કહે છે.

➤ જકાત માટે જકાતનાકા ઊભાં કરવા તેમજ માર્ગવેરા અને મિલકતવેરા માટેના નિયમો પણ કૌટિલ્ય આપ્યા છે.

(2) કૃષિ-પશુપાલન અને ઉદ્યોગ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

➤ કૃષિ-પશુપાલન અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો : કૌટિલ્ય કૃષિને આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ગણે છે. તે ભૂમિને બે પ્રકારમાં વિભાજિત કરે છે :

(1) રાજ્યહસ્તકની ભૂમિ અને (2) વ્યક્તિગત માલિકીની ભૂમિ.

આ બંને પ્રકારની ભૂમિમાં ખેત-પેદાશ લેવામાં આવતી.

- ભૂમિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય તે માટે બિનખેતીલાયક જમીનને ખેતીલાયક બનાવવાની હિમાયત કોટિલ્ય કરે છે. ખેડૂતો ખેત-ઉત્પાદન કરશે તો જ રાજ્યને મહેસૂલ મળે અને ખેડૂતોને તેની આજુવિકા મળે.
- કોટિલ્ય પશુપાલન વ્યવસાયને આવકના સાધન તરીકે ગણ્યો છે. આ સંદર્ભમાં કોટિલ્ય ત્રણા પ્રકારનાં પશુઓનો નિર્દેશ કર્યો છે : (1) કેળવાયેલાં પાલતુ પશુઓ, (2) દુધાળાં પશુઓ અને (3) જંગાલનાં પશુઓ, પશુપાલન-સંબંધી નિયમો અને નિયમોના ઉલ્લંઘન બદલ દંડની જોગવાઈ પણ કોટિલ્ય સુચવી છે.

- ઉદ્યોગ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો : કૌટિલ્યના મતે આર્થિક રીતે સાધન-સંપન્જ રાજ્ય જ સમૃદ્ધ અને વિકસિત બની શકે છે. તેથી ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે કૌટિલ્ય માર્ગદર્શક વિચારો રજૂ કર્યા છે.
- રાજ્યમાં નવી નવી ખાણો ખોદાવી, હુન્દર ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં વધારી રાજ્યને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે અનુકૂળતા કરી આપવા કૌટિલ્ય જણાવે છે.
- આ હેતુ માટે વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર તેમજ માળખાગત સગવડો વધારવી અને ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પાદિત માલ-સામાનનો વેચાણ માટે બજાર મળે તે રીતે શહેરોનો વિકાસ કરવાનું સુચન કૌટિલ્ય કર્યું હતું.

(3) યંત્રના ઉપયોગ સંબંધિત ગાંધીજીના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

➤ આજે દેશમાં સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા પર યંત્રનું પ્રભુત્વ છે. યંત્ર શ્રમને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવાના બદલે યંત્ર પોતે જ શ્રમનું સ્થાન લે તે વાત ગાંધીજીને સ્વીકાર્ય ન હતી. કે ગાંધીજીએ યંત્રોના આંધળા અને બેફામ ઉપયોગ સામે લાલબત્તી ધરી. ગાંધીજી યંત્રોના ઉપયોગ માટેના વિરોધી નહોતા, પરંતુ તેમનો વિરોધ ‘યંત્રોની ઘેલણા’ સામે હતો. ગાંધીજી યંત્રના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગની તરફેણ કરે છે. તેમના યંત્રના ઉપયોગ સંબંધિત વિચારોમાંથી નીચેની બાબતો તારવી શકાય છે :

- (1) ગરીબો સરળતાથી વસાવી શકે તેવાં પ્રાથમિક અને સાદાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- (2) શ્રમિકની મહેનત બચાવે તેવાં યંત્રો આવકાર્ય છે, પરંતુ યંત્ર માનવીનું સ્થાન લઈ તેને બેકાર બનાવે તેવાં યંત્રો સામે ગાંધીજીનો વિરોધ હતો.
- (3) સમગ્ર માનવજાત અને ખાસ કરીને ભારતના ગરીબોના કલ્યાણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં યંત્રો સામે ગાંધીજીને કોઈ વાંધો ન હતો.
- (4) યંત્રોના ઉપયોગને કારણે હજારો લોકો બેકાર બને તેવા શ્રમનો બચાવ ઘોષ્ય નથી. યંત્રોનો ઉપયોગ કરવાથી વ્યક્તિગત લાભ નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજનો લાભ આવકાર્ય છે.

(5) યંત્રોને લીધે સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થતું હોય, તો ગાંધીજી તેવાં યંત્રોના ઉપયોગનો વિરોધ કરે છે. યંત્રો શ્રીમંતો માટે ગરીબોના શોષણનું સાધન બનવું જોઈએ નહીં.

(6) ગાંધીજીના મતે, યંત્રોનો ઉપયોગ એટલી હણ સુધી ન થવો જોઈએ કે, જેથી માનવી તેનો ગુલામ બની જાય. ગાંધીજી જણાવે છે કે, ‘યંત્રો માનવી માટે છે, માનવી યંત્રો માટે નથી.’

(4) ગાંધીજીએ રજૂ કરેલ ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત વિગતે સમજાવો.

➤ ઈશોપનિષદ્ધના બુનિયાદી વિચાર 'આ જગતમાં જે કંઈ છે તે સઘળું ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે, તેથી પ્રથમ તેનો ત્યાગ કર, પછી ભોગવ અને

ભગવદ્ગીતાના અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈને ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટીશિપનો
સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે.

- ટ્રસ્ટીશિપનો સિદ્ધાંત : કોઈ એક વ્યક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા
વિપુલ સંપત્તિની માલિકી મળી હોય, તો એ મિલકતની કાયદેસરની માલિકી
ભલે એ વ્યક્તિની રહે, પરંતુ દેશના લાખો માણસોને સ્વમાનપૂર્વક જીવવા માટે
જેટલું જરૂરી છે, તેટલું જ મેળવવાનો તે વ્યક્તિને અધિકાર છે. તે સિવાય
બાકીની મિલકત હકીકતમાં સમાજની માલિકીની છે, જેનો ટ્રસ્ટી તે વ્યક્તિ હોય
તે રીતે તેણે વર્તવું જોઈએ. તેનો ઉપયોગ અને વહીવટ એ વ્યક્તિએ
(ટ્રસ્ટીએ) સમાજના કલ્યાણ માટે કરવો જોઈએ. ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના

સંદર્ભમાં ગાંધીજી મૂડીવાઈઓને સંપત્તિના ટ્રસ્ટી બનવાની સલાહ આપે છે. તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સંપત્તિમાં વધારો કરી શકશે પણ તે વધારો પોતાના નફા માટે નહીં પણ તે વધારો કોઈનું શોષણ કર્યા વગર સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે થવો જોઈએ. ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :

1. ધનિકોનું હૃદય પરિવર્તન : ગાંધીજીના મતે ધનિકોએ ઉદારતા દાખવીને પોતાની પાસેની મિલકત કે સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના લાભ માટે કરવો જોઈએ. તેમજ ધનિકોએ તેમની પાસેની સંપત્તિના ખરા માલિક પોતે નથી પણ સમાજ તેનો સાચો માલિક છે તેમ, વર્તવું જોઈએ, આમ, ટ્રસ્ટીશિપનો સિદ્ધાંત ધનિકોના હૃદય પરિવર્તનમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા રાખે છે.

2. હકોને બદલે ફરજો : ધનિકો પોતાની સંપત્તિની માલિકીના હકને બદલે તેનો સમાજ માટે મહત્વમાં ઉપયોગ થાય તેવી ફરજ અદા કરવી જોઈએ.
3. લોકમતની જગૃતિ : દ્રસ્તીશિપના સિદ્ધાંતનો અમલ કાયદા દ્વારા નહીં પણ પ્રેમ અને હૃદય પરિવર્તન દ્વારા જ અમલમાં મૂકવાની ગાંધીજી હિમાયત કરે છે. આ માટે ગાંધીજીએ કેળવણી અને લોકમતની જગૃતિનો માર્ગ સૂચવ્યો છે.
4. સમગ્ર સમાજનું હિત : દ્રસ્તીશિપના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિગત હિતને બદલે સમગ્ર સમાજના હિતને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.
5. દ્રસ્તીને વળતર : મિલકત કે સંપત્તિનો માલિક જ્યારે તેના દ્રસ્તી તરીકે કાર્ય

કરે છે, ત્યારે તેના વહીવટ માટે વળતરની જોગવાઈ રાજ્ય સરકારે કરવી જોઈએ.

6. રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ : રાષ્ટ્રીયકરણને કારણે વ્યક્તિ વિરુદ્ધ રાજ્યની સત્તામાં વધારો થાય છે અને પરિણામે લોકોમાં નૈતિકતાનો ભાવ ઘટશે. તેથી ગાંધીજી દ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતમાં રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ કરે છે. દ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના અમલ માટે ગાંધીજી કહે છે કે, "હું મૂડીપતિ અને જમીનદાર પાસે જમીન રહેવા દઈશ, પરંતુ તેઓ મિલકતના દ્રસ્ટી છે એમ સ્વીકારવા સમજાવીશ".

7. વારસદારની નિમણૂક : જેઓ સંપત્તિના કાયદેસરના માલિક હોય તેમણે

સંપત્તિના દ્રસ્ટી બનીને વર્તવાનું છે. આ સંપત્તિનો સાચો વારસદાર સમાજ બને છે, પરંતુ તે સંપત્તિના માલિકના અવસાન બાદ તે જેની દ્રસ્ટી તરીકે નિમણૂક કરે તે નવા દ્રસ્ટી તરીકે કામ કરશે.

➤ નવો દ્રસ્ટી પણ સંપત્તિનો સાચો માલિક બનતો નથી છતાં પણ રાજ્ય કે સમાજ તેની સંપત્તિ જૂઝાન કરી શકે, તેમ ગાંધીજી જણાવે છે. ગાંધીજી સંપત્તિના માલિકને કાયદા કે રાજ્યની મંજૂરી દ્વારા સંપત્તિના વારસદાર નીમવાનો અધિકાર આપવાનું જણાવે છે.

8. રાજ્યનું નિયંત્રણ : મૂડીપતિઓ જ્યારે સંપત્તિના દ્રસ્ટી તરીકે કામ કરવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે તેવી મિલકત પર રાજ્યનું નિયંત્રણ રહે અથવા

રાજ્યહસ્તક લેવાની વાતને ગાંધીજી માન્ય ગણે છે.

- સંપત્તિના માલિક પાસે સંપત્તિ ક્યા માર્ગે આવી છે તેની રાજ્ય દ્વારા તપાસ થવી જોઈએ અને જરૂર જણાય ત્યાં મિલકત વળતર આપીને કે વળતર આપ્યા વગર રાજ્ય તેવી સંપત્તિ રાજ્યહસ્તક લેવી જોઈએ .
- દ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંત સંદર્ભે ગાંધીજી આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં ત્રણ ક્ષેત્રો દર્શાવ્યાં છે :
  - (1) ખાનગીક્ષેત્ર
  - (2) દ્રસ્ટીશિપનું ક્ષેત્ર અને
  - (3) જાહેરક્ષેત્ર.
- ગાંધીજી દ્રસ્ટીશિપના ક્ષેત્રને વધુ મહત્વ આપે છે.

(5) પંડિત દીનદયાળે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના કયા ઉદેશો સૂચવ્યા છે ? તે જણાવો.

- પંડિત દીનદયાળના મતે, “આપણે સમાજવાદ કે મૂડીવાદ નહીં પણ મનુષ્યનો ઉલ્કર્ષ અને તેનું સુખ જોઈએ છે.” આ સંદર્ભમાં તેમણે અર્થવ્યવસ્થાના ઉદેશો રજૂ કર્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :
- (1) પ્રત્યેક વ્યક્તિને લધુતમ જીવનસ્તરનો લાભ મળવો જોઈએ.
  - (2) રાષ્ટ્રની સુરક્ષા અને સામર્થ્યનું લક્ષ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.
  - (3) સમાજની ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિ વધે. પરિણામે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રને તેવાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય કે જેના દ્વારા સમાજ વિશ્વની પ્રગતિમાં પોતાનું યોગદાન આપી શકે.

- (4) લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા પ્રત્યેક યુવાન અને સ્વસ્થ વ્યક્તિને આજીવિકાની તક મળવી જોઈએ.
- (5) કુદરતી સંસાધનોનો કરકસરથી ઉપયોગ થવો જોઈએ.
- (6) દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં માનવીના વિકાસ માટે તેમજ સમાજના સાંસ્કૃતિક અને અન્ય જીવનમૂલ્યોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.
- (7) વિભિન્ન ઉદ્યોગોમાં રાજ્ય, વ્યક્તિ તથા અન્ય સંસ્થાની માલિકીનો નિર્ણય વ્યવહારું હોવો જોઈએ.

Thanks

For watching